

Hem, kvinnor och barn

Norm och vetande i sociala myndigheters hembesök i efterkrigstidens Sverige

Lars-Eric Jönsson

Tänk dig ett gift par. De har ett barn men vill av någon anledning adoptera ytterligare ett. Det är på 1960-talet. De blir föremål för en social undersökning av sin kommuns barnavårdsnämnd. Deras ekonomiska situation undersöks och befinns god. De får komma till kommunkontoret för samtal med någon av nämndens funktionärer, kanske en socialsekreterare. Man talar om barn och föräldraskap samt givetvis om villkoren för adoption. Paret har en stor och modern villa med pendelavstånd till en större stad. Det ser bra ut. Det som återstår är ett besök i hemmet. Socialtjänstemannen lägger följande anteckningar till akten:

Hemmet har en modern inredning och möblering. Stora fria ytor i gemensamma rum. Interiören mjukas upp av textilier. De enskilda mindre rummen har personlig prägel. Mannens arbetsrum och sonens rum ger intryck av att medge egenaktivitet utan alltför pedantisk ordning. Synes fungera väl och skapa hemtrevnad och möjlighet till utveckling. Ett rum liknande sonens är reserverat med tanke på förhoppningar om ett adoptivbarn. Föräldrarnas rum och barnens rum i övre våningen är intill varandra för att ge barnen en god trygghetskänsla. Kök och ekonomiutrymmen är föredömligt trivsamma. Villans källarvåning upptager bl.a. en modern bastu och disponibla utrymmen för hobbyverksamhet.¹

Det ser som sagt bra ut. Paret balanserar framgångsrikt mellan ordning och möjligheter till, som man skriver, ”egenaktivitet”.

Socialtjänstemannen ser både till det even-

tuella barnets trygghet och möjlighet till utveckling genom hobbies och andra aktiviteter. Bostaden svarar mot dessa krav. Det finns utrymme och det är disponerat på ett sätt som tycks befordra det nya barnets känsla av trygghet. Besöket i hemmet ger socialtjänstemannen dessutom tillfälle att betygsätta trivsel och inredningssmak. Allt som noteras är till hemmets fördel. Men inte endast. Intrycket av hemmet reflekterar också de boendes egenskaper eller karaktärsdrag. Kommentaren av ordningen i hemmet avser inte bara själva bostaden. Den avser också de boende, de som upprätthåller denna inte alltför pedantiska ordning.

Låt oss ta del av ytterligare ett hembesök. Följande bild ges i en social undersökning avseende sterilisering och abort. Den undersökta kvinnan är i 30-årsåldern. Besöket äger också detta rum vid mitten av 1960-talet:

Hembesök göres med anledning av att ytterligare upplysningar önskas. Vid tillfället är inget av barnen hemma. Mannen har besök och sitter med denne i vardagsrummet medan pat. och kuratorn samtalar i köket över en kopp kaffe. Pat. som är förberedd på besöket är snygg, prydlig. Ordningen i hemmet är god. Det ser rent och snyggt ut. I barnkammaren där alla barnen sover har man två dubbelsängar och rummet är mycket vettigt utrustat, man förvånar sig över att lägenheten ser så snygg ut vad gäller målning, möbler o.dyl. då familjen består av fem barn i den tidiga åldern. Pat. är i hemmiljön något mindre spänd än vid besöket på kuratorsexpeditionen.

Det mesta tycks alltså även här vara i sin ordning. Möblemanget kommenteras och befins liksom målerierna påfallande gott. Det råder god ordning. Ordet snygg återkommer två gånger med kort avstånd. Den undersökta, den så kallade patienten, är ”snygg, prydlig”, liksom hemmet som ser ”rent och snyggt ut”. Undersökaren finner dessutom hemmet ”vettigt utrustat”, en kommentar som inte endast avser dispositionen av utrustningen utan också indirekt uttalar sig om den undersökta. Utrustningen av hemmet är enligt undersökaren resultatet av en ”vettig” persons val. I själva verket reflekterar varje försök att karaktärisera hemmet och dess utrustning den undersökta karaktär och förutsättningar. Detta hembesök gjordes ju inte, som i det tidigare fallet, för att säkerställa förutsättningarna för en framtida adoption utan enkom för att ta reda på mer om kvinnan som var aktuell för sterilisering och abort.

Den här artikeln ska handla om möten mellan sociala myndigheter och individer som av olika anledningar var föremål för personutredningar. Mitt intresse är framförallt riktat mot de besök som gjordes i de utredda individernas hem. Sådana besök kunde ske av olika anledningar. Gemensamt för de utredningar jag tar upp här är att de kretsar kring barn – adopterade, fosterhemsplacerade, önskade eller födda utom äktenskapet, alltså barn som befann sig inom samhällets intressesfär.²

Gemensamt för de utredningar som tas upp är också att det huvudsakligen är kvinnor som utreds. Det var kvinnor som sökte eller i olika hög grad tvingades till aborter och steriliseringar. Det var kvinnor som gavs och i praktiken hade huvudansvaret för barnens väl och uppfostran, inte minst i alla de fall där barnet föddes utom äktenskapet. Männens förekommer i detta material snarare i form av omständigheter, besvärande eller berikande.

Det är således mötet mellan de kommunala

sociala myndigheterna och de utredda individerna som min studie använder sig av. Det är studiens material medan dess syfte är att undersöka hur hemmet, det i så många fall problematiska, betraktades och användes i de personundersökningar som genomfördes. Jag vill veta hur funktionärerna såg på hemmen. Vad fastnade blicken på? På vilket sätt avlästes hemmet och hur förstod funktionärerna vad de observerade? Vilka andra sinnen kunde engageras i undersökningen? Jag vill också veta hur hembesöken och observationerna från dessa användes. Hur kopplades observationerna från hembesöken till de individer som undersöktes? Det vill säga, hur fördes individen, den undersökta kvinnan, samman med observationerna från hemmet? Vilken relation ansågs hem och individ ha? Utöver detta är jag också intresserad av hur de sociala myndigheterna såg på mödrar och hem. Vilka normer avseende den goda modern och bostaden reproducerades i personundersökningarna?

Mina källor till hembesöken är hämtade från två slags arkiv: 1) Jag har letat och läst i kommunala nämndarkiv med proveniens från nordvästra Skåne och Jämtland. Den undersökta perioden sträcker sig från 1940 till 1970 och omfattar alltså perioden före den stora och senaste kommunsammanslagningen 1974 och inbegriper därför också mindre landsbygdskommuner. 2) Utöver de kommunala nämndarkiven har jag studerat personundersökningar utförda i samband med ansökningar om sterilisering och/eller abort. Dessa undersökningar finns i Medicinalstyrelsens rättspsykiatriska nämnds (1935–46) respektive socialpsykiatriska nämnds arkiv (1947–1975).³

Källornas hemvist antyder personundersökningarnas koppling till olika myndighetsbeslut. Det kan vara värt att understryka det närmast självklara, att varje undersökning som konsekvens hade ett beslut och handlingar som på olika sätt avsåg, och hade konsekvenser för, den undersökta.

Ett socialpolitiskt problem

Varför gjordes hembesök? Man kan konstatera, att under den undersökta perioden representerade bostaden i sig ett omfattande socialpolitiskt problem. Det är välkänt hur trångboddhet och dålig boendestandard dominerade beskrivningarna av den samlade svenska bostadsstocken under 1940-, 50- och 60-talen. Krav på industrialiserad byggteknik, kommunal markberedskap, rationella och rymliga lägenhetsplaner, byggnormer samt statliga ekonomiska lån och subventioner blev vägledande för den sociala bostadspolitiken under efterkrigstiden. Bostadsvaneundersökningar gjordes med vetenskapliga förtecken i syfte att utröna hur människor betedde sig i bostaden (jfr t.ex. Boalt & Lindegren 1987, Curman 1944, Ramberg 2000, Sandström 1989).

Sociala problem knöts starkt till bostadsstandard. På 1960-talet var socialvård och miljö, dvs. bostad och offentlig miljö, tangerande verksamhetsfält. Det är ingen tillfällighet att bostadspolitiken, den sociala, fick en framträdande plats när det moderna Sverige, bokstavligen, skulle byggas. Rekordårens bostadsbyggande med 100.000 bostäder per år i tio år (1965–1974) var inte bara ett sätt att förse svenska folket med bostäder utan också att göra sig av med bostäder som ansågs föråldrade och omoderna. I mitt arkivmaterial påpekas detta ideligen, det omoderna och opraktiska. Vilka faciliteter fanns och vilka saknades? Hur trång eller rymlig var bostaden? Hur nedsliten?

Bostaden, menade socialpolitikern och direktören för Svenska fattigvårds- och barnavårdsförbundet Karl J. Höjer (1894–1962), kunde i sig vara ett problem som krävde socialtjänstens insatser (Höjer 1961a:83):

Ofta har klienten en mindervärdig bostad antingen direkt hygieniskt eller med hänsyn till utrymmet. Att skaffa fram en bostad med rimlig standard hör otvivelaktigt till socialhjälpens uppgifter men att lösa denna

uppgift stöter som bekant i allmänhet på mycket stora svårigheter (Höjer 1961a:85).

Hembesöket tjänade alltså att identifiera bostadens standard. Men Höjer pekade också på hur hembesöket syftade till att inhämta andra uppgifter som inte framgick via samtal. Det kunde alltså handla om bostadens standard och utrustning. Men, menade Höjer:

Det är också värdefullt, om man kan få en uppfattning om själva atmosfären i hemmet, familjemedlemmarnas uppträdande m.m. och själva kontakten med andra familjemedlemmar än den som sökt hjälpen, framförallt maken, är av stor betydelse. Ofta kommer det just vid ett hembesök fram att det förekommer alkoholmissbruk av familjemedlemmar. Hembesöket fungerar på samma gång som en kontroll i flera avseenden. Man har på den vägen en chans att få reda på att vederbörande har ett förvärsarbete som har förtigits, att familjen har en inackordering som inte omtalats m.m. Självfallet beror också värdet av ett hembesök i hög grad på hur det utföres, vilken tid på dagen det göres osv. (Höjer 1961a:110).

Kontroll, inte minst kunskapskontroll, och personlig kontakt var huvudsyftena med hembesöket. Beträffande relationen till samtalet hade besöket dels en verifierande uppgift, dels en kompletterande. Uppgifter som lämnats i samtalet kunde bekräftas eller dementeras. Hemmet utgjorde i denna mening ett slags korrelat till det talade ordet. Men vi konstaterar också att hembesöket dessutom hade en mer fristående funktion som föremål för kunskapandet. Höjer nämner utrustning, atmosfär och familjerelationer.⁴

Undersökningarna

I akten som citeras ovan sammanfattas syftet med hembesöket – ”ytterligare upplysningar önskas”. Men vilka upplysningar avsågs, vilken sorts kunskap inhämtades vid hembesöket? Vad fick undersökaren reda på som hon eller han inte visste tidigare? Svaren låter sig givetvis inte sammanfattas i något enstaka

påstående. Avtrycken från hembesöken och de sociala utredningarna är ingen homogen läsning. Generellt kan dock sägas att personundersökningar med anknytning till psykiatrin var utförligare än de som enbart berörde de kommunala sociala myndigheterna.

Under den studerade perioden 1940–1970 var det stora flertalet kommunala undersökningar knutna till barnavårdsnämndernas verksamhet och ansvarsområden. Den stora massan av undersökningar utfördes av så kallade barnavårdsmän, vars främsta uppgift var att undersöka och lämna stöd och hjälp åt barn födda utom äktenskapet eller vars föräldrar genomgått skilsmässa.⁵ För barn födda utom äktenskapet gjordes regelmässigt besök direkt efter att mamman kommit hem efter förlossningen. Det bör nämnas att barnavårdsmannens hembesök långt ifrån alltid ägde rum på grund av att hemförhållandena ansågs undermåliga. Snarare kan det betraktas som ett samhällets kontrollinstrument för utomäktenskapligt födda barn som ansågs vara särskilt socialt utsatta. En av barnavårdsmannens uppgifter var att försöka fastställa faderskapet och säkerställa underhållsbidraget från fadern. I mitt material tycks det som om barnavårdsmannen vanligen genomförde en till tre träffar per år och mamma, om inget inträffade som kunde föranleda fler besök. Till akten hör regelmässigt barnets och moderns personuppgifter, noteringar om eventuell förmyndare och resultaten av utredningen om faderskap. Gäller det ett ”trolovningsbarn”? Föreligger ett erkännande? Eller möjligen en dom?

Blanketten med anteckningarna bildar i allmänhet en ram eller omslag för akten. Förutom de förda anteckningarna lades här andra handlingar som under årens lopp tillfördes ärendet. Här finns kopior på delgivningar och andra försändelser, t.ex. till fadern om ändringar genomförts som påverkade hans underhållsskyldighet eller om han underlåtit att betala underhåll. Här finns kopior eller

original på brev till och från föräldrar, fosterföräldrar eller andra hem i form av anstalter, kolonier eller sjukhus. Ifall utredning om brott som rörde någon av barnet eller föräldrarna förelåg, återfinns polisutredningen och eventuellt domstolsbeslut i akten. Till många barnavårdsmannaakter lades också pressklipp från äktenskaps-, döds- eller förlovningsnotiser, som små bevis, indicier eller tecken på att förhållandena hade ordnat sig eller på annat vis ändrats på ett sätt som kanske bildade grunden för barnavårdsmannaskapets upphörande.

Besökens kunskap

Barnavårdsmännens undersökningar förefaller generellt sett ha varit små och sällan särskilt utförliga. Å andra sidan följde många barnavårdsmän sina klienter under en längre period. I arkivet är anteckningarna korthuggna, som i telegramform. Det tycks ha varit vanligast med oannonserade besök. Det förekommer ofta anteckningar om att ingen var hemma vid påringning. Ibland gavs dock spontana möjligheter att kontrollera barnets väl:

1948 12/11. Hembesök. Pojken var välskött. Hemmet mycket ordentligt.

1949 6/3. Såg pojken på stan. Väklädd, pigg och trevlig.

17.5 –49. Ungen var bedårande, o hemmet fint!

Eller:

25/10 –58. Hembesök. Hemmet som vanligt i stor ordning. Flickan fin och välskött. Är inte så kraftig numera utan har blivit proportionerlig. Besöker bvc.

5/5 –61. Ingen hemma.

2/9 –61. Ingen hemma.

Vi fortsätter med ytterligare ett exempel, men hämtat från de mer utförliga personundersökningarna som gjordes inför beslut om sterilisering eller abort. Exemplet kommer från början av 1960-talet och avser sterilisering och abort på en kvinna i 30-årsåldern. En

kurator från en av landets större städers mentalvårdsbyråer genomför den så kallade sociala utredningen (intyg a):

Vid hembesök 2/10 visar pat. upp ett rent men mkt slitet hem, som styrker intrycket att pat. utåt försöker hålla en fasad, attityd trots torftigheten, att 'ha det som andra'. Av samma orsak umgås hon inte med grannar – man friar sig sålunda från insyn. Hon är inte omedveten om att 'maken' hörs genom väggarna, men det kan hon klara, men hon vill inte komma i en situation där hon måste bekräfta sina svåra förhållanden. – Under hembesöket kommer 'maken' hem spritpåverkad: Pat. som visat en glad 'värdinneiver' och tydligen vågar spänna av litet, ändrar utseende helt: Blir spänd, stel, alldeles tyst och sitter gråtfärdig medan 'maken' om och oigen talar om sina konflikter med sc.byråassistenten m.fl. Pat. vågar tydligen inte säga någonting eller avbryta honom, och hon förefaller mycket plågad av situationen. Hon har tidigare uttryckt önskan att han skulle flytta på eget initiativ och hennes uppträdande nu tycks stödja antagandet att hon själv inte vågar be honom flytta.

Vad såg kuratorn? Vad fann hon betydelsefullt? Hemmet befins här slitet men rent. Kuratorn förstår detta som att kvinnan är ett slags konformist, hon vill vara som andra. Men kuratorn ser också att kvinnan inte *är* som andra. Hon har det torftigt, vilket hon inte vill visa upp för sina grannar. Denna vilja att skydda sig från insyn leder kuratorn vidare till maken, som uppges vara högljudd och ha spritproblem. Makens uppdykande framstår i själva verket som nyckeln till kurators kunskapande. Först nu får hon eller han bekräftat skillnaden mellan kvinnans "fasad" och den rädsla som mannen framkallar.

Det är snart konstaterat hur den undersökande funktionären söker utvinna kunskap genom att låta uppmärksamheten pendla mellan kvinnan och det omgivande hemmet. Vid besöket finns redan en uppfattning om hur den undersökta är, vilka egenskaper hon besitter. Men hembesöket antyder att denna personteckning inte är tillräcklig. Man vill

veta mer. Och det är när "värdinneivern" inte lyckas forcera mannens närvaro som förutsättningarna för mer kunskap utökas. Med mannens inträde i lägenheten får besöket den energi som behövs för att kuratorn ska få tillträde bakom scenen. Den undersökta uppges då bli "spänd, stel och alldeles tyst" och dessutom gråtfärdig och plågad. Det är först nu som kunskapandet startar på allvar. Undersökaren får själv se under vilka familjeförhållanden den undersökta lever. I det här fallet skiftar fokus indirekt från den undersökta till hennes make. Trots att hon av kuratorn på mentalvårdsbyrån benämns "pat.", vilket skulle kunna antyda att hon led av någon åkomma, förefaller det nu klart att det snarare är maken som är problemet än kvinnan som söker abort och sterilisering. I det här fallet beskrivs den sökande som just sökande i dess frivilliga bemärkelse.⁶ Enligt personakten var hon rädd att bli med barn en femte gång och ville därför bli steriliserad.

Den enda tveksamheten som kuratorn uttrycker berör kunskapspotentialen i besöket. Den besökta är, som det står, "förberedd på besöket". Att besök var väntade noterades gärna i handlingarna som för att öka en läsares källkritiska medvetenhet. Var hemmet vid besöket i samma skick som vanligt? Gav hembesöket rättvisa åt den undersökta? Det oannonserade hembesöket framstår här och i många andra akter som det ideala, där hemmet kunde observeras som "det verkligen var" och där besökaren inte behövde misstänka att något var tillrättalagt just för dennes närvaro och blick.

Det annonserade besöket riskerade att "förorena" den kunskap som skulle jämföras och bedömas med andra källor. Det kunde vara ett samtal på kuratorsexpeditionen, en medicinsk psykiatrisk undersökning eller utsagor från den undersökta anhöriga, grannar eller myndighetspersoner. Vi anar här också ett slags liten motståndsficka, ett utrymme för den undersökta att göra motstånd genom att på-

verka förutsättningarna för undersökningen, genom att ställa i ordning, plocka undan, bädda, snyta barnen och se till att mannen var nykter eller höll sig borta.

Sammanfattningsvis framstår det oannonserade besöket som idealet. I grundliga personundersökningar, som de som utfördes inför beslut om steriliseringar och abort, föregicks de av samtal med den undersökta och inte sällan med hennes anhöriga, eventuella arbetsgivare och myndighetspersoner med kännedom om den undersökta.

Bostaden, kroppen och protokollet

I en liten ort i Mellansverige utfördes på 1950-talet en personundersökning inför beslut om sterilisering. Kvinnan och hennes familj uppgavs sedan tidigare vara mottagare av kommunalt understöd och dessutom skuldsatta. Kvinnan uppgavs ha fött åtta barn. Ordföranden i den lilla landsortskommunens barnavårdsnämnd menade, enligt handlingarna, att hemmet sedan tidigare varit ett "problemhem" och sterilisering hade varit aktuell tidigare men "ej blivit av". Av akten framgår att familjen bodde i ett hus om tre rum och kök utan avlopp och rinnande vatten. Förutom barn och föräldrar bodde också barnens farmor och en bror till denna i lägenheten.

Vid hembesök 7.9. ger både hemmet o. samtl. invånare ett mycket slarvigt o. ovårdat intryck. Hemmet ser armt o. kalt ut, inga dukar, avskavt här o. var, ytterst primitivt. Bf:s moder är liten o. tunn med förvärkta, spinkiga armar, psyk. o. fys. vital för sin ålder – 81 år – det är hon, som styr o. ställer mest i huset, hemsk stank utgår ur hennes trasiga kläder. – Bf. o. sök. ger ett tämligen primitivt intryck båda två, skrattar omotiverat, har ej så noga reda på saker o. ting. Barn 8 st.

Kopplingen mellan hemmet och familjemedlemmarna understryks också i detta exempel. De befins både slarviga och ovårdade. Observatörens blick letar i hemmets inredning som saknar dukar och som är sliten och primitiv. Iakttagelserna söker sig vidare mot farmo-

den, som tycks ge ett ganska splittrat intryck. Hon är visserligen spinkig och tunn med förvärkta armar, med stinkande och trasiga kläder. Men det verkar vara hon som bestämmer, till skillnad från föräldrarna som på den besökande distriktssköterskan ger intryck av att vara "primitiva". I en annan del av undersökningen beskrivs den undersökta kvinnan som flack och slö och dessutom "nöjd med tingens ordning". Ordparet flack och slö antyder att undersökaren finner den undersökta likgiltig med en begåvning under genomsnittet, en bedömning som inte grundar sig i någon särskild undersökning utan snarare verkar vara ett allmänt intryck från samtal och besök. Uppgiften om de omotiverade skratten understryker besökarens uppfattning av människor som varken tänker eller handlar rationellt, som inte förstår sitt eget bästa. Att barnen är åtta till antalet skulle måhända i ett annat sammanhang vara en neutral uppgift. Men här signalerar antalet snarare det irrationella och ansvarslösa än en ovanligt stor familj.

Förutsättningarna för undersökningen är att det är kvinnan som är problemet. Den stora barnkullen parad med bidragsberoendet får kommunen att rikta blickarna mot kvinnan och hennes förmåga att föda barn (jfr Tydén 2002:83 ff., Salomonsson 1998:72 ff.). Kvinnan kan här sägas representera ett kommunalekonomiskt problem medan bostadens standard är inskriven i ett större bostadssocialt problemområde. Att dessa två problemfält ingick i folkhemmets och välfärdsstatens socialpolitik i stort är välkänt. Vad som slår mig här är hur kvinnan och det kommunala problem som hon ansågs utgöra glider samman med beskrivningarna av hemmet och dess övriga invånare. Farmoderns påstådda stank spiller så att säga över på den undersökta, liksom undersökarens intryck av hemmet som slarvigt, armt och primitivt. Dessa glidningar är, som ovan antytts, genomgående i hembesöken. Hemmet uppfattas som en del av kvin-

nans identitet, liksom familjemedlemmarnas uppenbarelse belyser vem kvinnan anses vara och vilka (in)kapaciteter hon anses vara i besittning av.

Gränserna mellan bostaden i fysisk bemärkelse och de människor som bebor den suddas ut. Sanningen om den undersökta står inte att finna i henne själv eller hennes egna utsagor. Sanningen finns i undersökningens protokoll och är summan av samtliga iakttagelser som görs vid besöket men även av samtal, eventuella tester och andra uppgifter. Det gäller oavsett om de är direkta observationer av den undersökta eller om de går omvägen via andra familjemedlemmar, bostadens inredning, standard och allmänna skick. Om sanningen om den undersökta skulle framräckte det inte att undersöka och skaffa upplysningar om själva individen. Detta förhållande gäller givetvis oavsett om hemmet befanns gott nog eller inte.

Det var ingen ny tanke att bostadens fysiska miljö hade samband med människors kroppsliga och andliga beskaffenhet. Sociologen Eva Palmblad söker den i sekelskiftets bostadshygieniska diskussion. Läkaren Ernst Almquist (1852–1946) uttryckte saken med viss drastisk slagkraft: ”Ju sämre bostäder, desto sämre folk” (Palmblad 1990:110). Almquist krävde, skriver Palmblad, utrymning av de osundaste bostäderna för ”med de sämsta bostädernas utrymmande försvinner den uslaste delen av befolkningen” (Palmblad 1990:100). Palmblad pekar också på hur bostadshygieniska initiativ inte endast tog riktning mot materiell standard utan också de boendes moraliska standard (Palmblad 1990:116). Denna tanke skulle komma att ingå som en väsentlig del i det funktionalistiska bostadssociala projektet.

Säng och kläder

Men om vi går ner i detaljnivå, vad var det i hemmen som hade förmågan att säga något om kvinnan och hennes karaktär? Låt mig

fokusera ett par observationspunkter för att undersöka möjligheten att ytterligare konkretisera kopplingen mellan kvinna och hem.

Man behöver inte läsa många protokoll från hembesök förrän sängen framträder som en sådan observationspunkt. Man undersöker antalet sängar. Hur många fanns i bostaden? Hur tätt stod de? Hade varje familjemedlem tillgång till egen säng? Framförallt: hade barnen egna sängar? Man undersökte tillgången på sängkläder, om de var rena och om sängarna var bäddade. Man noterade med intresse om sängkläderna kunde betraktas som just sängkläder eller om de snarare kunde beskrivas som ”paltor”. Sängen hade också den fördelen att den ibland förmådde avslöja dygnsrutinen hos kvinnan och hennes eventuella man. En obäddad säng kunde tyda på sena och inte helt moraliskt fläckfria sexualvanor. Och sådana pekade inte endast mot kvinnans och hushållets status präsens utan kunde dessutom vara en byggsten i en prognos för vilka barnavårdande insatser kommunen skulle uppfatta som nödvändiga i framtiden.

Kläderna är en andra sådan observationspunkt som i protokollet förstås utifrån tre olika perspektiv. Hemmets invånares kläder beskrevs och bedömdes, särskilt om anmärkningar fanns att göra. Barnens klädsel var kanske slarvig eller smutsig. Sådana observationer hade givetvis inte endast att göra med bedömningen av kvinnans karaktär utan också vilka eventuella finansiella klädbidrag kommunen hade att räkna med.

Kläder aktualiserade också frågan om bostadens tvättmöjligheter, vilka som fanns och hur de utnyttjades. Ett tredje perspektiv på kläder var ordningen på dem. Var förvarades de? Var möjligheterna till klädförvaring tillräcklig? Användes de möjligheter som fanns? Kringströdda kläder användes inte endast som en ordningsindikator utan kunde även via sin lukt avslöja tvättvanorna men också bostadens allmänna fukthalt, som med näsans hjälp kunde avläsas i kläderna.

Synen på kläder och sängplatser är goda exempel på hur protokollen mätte bostaden efter en tidslig axel och kvinnan som bebodde den efter en moralisk. Bostadens storlek, ljus, skick och hygieniska faciliteter placerade den på en skala mellan det otidsenliga och moderna. Det gamla, trånga, slitna och mörka stod i kontrast till det nya, ljusa och rymliga. Alla de hem som besöktes och befanns undermåliga utgjorde tillsammans ett slags anakronism. De tillhörde det förflutna. I hur många akter talas det inte om hur de undersökta väntar på en bättre lägenhet, hur man står i kö för något rymligare och modernare.

I väntan på något bättre bedömdes kvinnans förmåga att hantera de givna förutsättningarna i hemmet, det vill säga förmågan att under små omständigheter hålla tillfredsställande ordning. Det kan återigen vara på sin plats att påminna om att socialtjänsten långt ifrån alltid ställde sig kritisk till de kvinnor som undersöktes. I många protokoll och akter återfinns omtanke, empati och en stark vilja att hjälpa.

Men processen som kunde leda fram till insatser från socialtjänsten innehöll moment av bedömning och granskning, utförda utifrån givna perspektiv på kvinna, familj, hem och barn. Det var en granskning som kom de granskade nära in på livet och som bokstavigt talat ledde undersökaren till att söka i de mest intima och privata vråna.

Låt oss ta del av ytterligare ett utdrag ur en personakt som nästan tycks sammanfatta 1940-, 50- och 60-talens protokoll för vad som borde undersökas och vilka slutsatser som dessa undersökningar kunde leda till. Exemplet är hämtat från 1960-talet och avser ett besök i en ensamstående mors bostad i ett mellansvenskt samhälle:

Hembesök. // Familjen bor i en dålig bostad om 1 rum och kök med t.o.m. toalett ute på gården. Rummet är mycket mörkt, enär ett nytt hus byggs upp alldeles i närheten. Söker annan bostad. I hemmet är det rörigt

och soffan i köket är obäddad kl 1/2 11 f.m. Underkläder och skönhetsmedel ligger utspridda här och där.

Bostadens storlek, ljuset i den och bristen på hygieniska utrymmen noteras. Kvinnan uppges söka ny bostad. Med nästan provokativ symbolik har bostadens dagsljus drastiskt försämrats av ett nytt grannhus, som om det förflutnas mörker inte bara stod i bjärt symbolisk kontrast till det samtida, utan också i en direkt och konkret relation. Oordning råder i hemmet och den obäddade soffan kopplas till en tidsangivelse, som tillsammans med utspridda skönhetsmedel och underkläder bildar grunden för en outtalad men ändå starkt kommunicerad moralisk indignation.

Kvinnan, mannen och hemmet

Även om det oftast var barnen som var anledning till att barnavårdsnämnden och i vissa fall socialnämnden bedrev undersökningar i form av hembesök var det kvinnan som stod i fokus för intresset. Men var befann sig mannen? Vad har mannen för betydelse i dessa ärenden? En besvärande omständighet eller en tillgång? Ja, mannen framstår, om det överhuvudtaget finns någon närvarande i fallet, som just en omständighet. Är han skotsam eller dricker han kanske? Framförallt i de fall mannen inte är far till barnen undersöks hur han betar sig mot dem.

Trots att mannen kan vara en nog så stor del av problembeskrivningarna var det sällan som han var kunskapandets själva objekt. Orsaken kan delvis hämtas ur det faktum att kvinnan betraktades som barnets naturliga vårdnadshavare. Idealet var visserligen en hel kärnfamilj. Men om äktenskap inte band familjen samman var mannens position inte sällan förhandlingsbar. Det kunde gå an utan ett erkännande av faderskap. Med kommunal hjälp kunde kvinnan och barnet till och med klara sig utan faderns ekonomiska bistånd.

Utöver denna ”naturliga” koppling mellan kvinna och barn reproducerade varje hembesök

sök och barnvårdsärende den starka kopplingen mellan kvinna, barn och hem. Det tycks självklart att det var hemmet som skulle undersökas för att få reda på något om kvinnan. Hemmets oordning, den odiskade disken, den obäddade sängen, de smutsiga kläderna eller de osnutna näsorna och bleka barnen var alla tecken på kvinnans oförmåga att sköta hemmet. Eller tvärtom – hemmets goda ordning, den välbetänkta möbleringen, den bäddade sängen, de pigga och prydliga barnen talade om kvinnans goda kvaliteter. Protokollen från hembesöken vittnade inte sällan om kvinnors idoga strävan för att göra det bästa möjliga av de förutsättningar som gavs. Det var med andra ord långt ifrån alltid som protokollen beskrev elände. I många fall var det snarare tvärtom. Det jag vill understryka är hur självklar och stark kopplingen var mellan hem, barn och kvinna. När sanningen om kvinnan skulle sökas, när en personutredning sjösattes som hade för avsikt att utreda barns familjeförhållanden, styrdes stegen direkt mot kvinnan och via henne till hemmet. Och vice versa. För socialtjänstemannen stod kvinnans karaktär och hemmet i ett nära och sanningsenligt förhållande.

Om vi vill finna mannen i efterkrigstidens socialtjänstakter måste vi byta nämnd, från barnvårdsnämnden till nykterhetsnämnden. Om kvinnors sociala problem oftast knöts till barn och föräldraskap, var männens problem oftast knutna till bristande nykterhet. I det här sammanhanget är männens onykterhet av särskilt intresse eftersom den i så hög grad kontrasterar mot barnvårdsutredningarnas strävan att koppla samman kvinna och hem. Man kan således notera att männen inte bara dominerar nykterhetsnämndernas arbete. Utan att ha gått igenom en alltför stor mängd akter från nykterhetsnämnderna vågar jag påstå att mäns alkoholrelaterade problem endast i undantagsfall knöts till mannens hem. Hemmet utreddes inte och betraktades sällan eller aldrig som någon del av problemet. Den onyktr

mannen ger i detta sammanhang intryck av att vara oberoende av hemmet, en person som tycks flyta fritt i rummet, en hemlös vagabond, utan någon given fast punkt i tillvaron i form av en bostad. Det gäller framförallt alla de nykterhetsfall som utgjordes av ensamstående män. Ett sådant fall uppdagades kanske genom att en person hade druckit alkohol på allmän plats, hade iakttagits köra bil i berusat tillstånd eller deltagit i slagsmål på en dansbana och i samband därmed befunnits berusad. Sådana beteenden ledde till polisstationen för utredning. Mannen lyftes således ut från sin eventuella hemmiljö och togs till neutral och offentlig plats i form av polisstationen där blodprov togs och förhör genomfördes. I lindrigare fall fick mannen sova ruset av sig för vidare transport till hemmet. Undersökningen som genomfördes var med andra ord fixerad till individen, dennes beteende och kropp. Beteendet och kroppens relativa halt av alkohol var rättssystemets främsta fixpunkter. Man noterade och inhämtade uppgifter om beteendet. Man mätte halten alkohol i blodet. Dessa mätningar, utsagor och förhör låg till grund för nykterhetsnämndens bedömning av fallet och beslut om vidare åtgärder, t.ex. varningar eller tvångsintagning.

De gifta männen med alkoholproblem ingick i många fall i en mer komplicerad problematik som inte sällan också inbegrep barn. I sådana fall, emellertid, tycks ärendet snarare ha identifierats som tillhörande barnvårdsnämndens jurisdiktion än nykterhetsnämndens, vilket i sin tur medförde en förskjutning i fokus från mannen till kvinnan, barnet och hemmet.

En plats för välfärd

I dessa hembesök skär en serie tankesår som alla tangerar uppfattningar om kvinnans uppgift i det industrialiserade samhället. Historikern Yvonne Hirdman noterar i sin bok *Den socialistiska hemmafrun* (1992) hur hemmet

och kärnfamiljen värnades av 1900-talets socialdemokrati. I detta avseende tycks väns-tern och högern varit eniga. Hirdman beskriver också hur hem och hemarbetet blev föremål för normbildning samtidigt som hushållsarbetet kom upp på den politiska dagordningen under åren kring första världskriget (Hirdman 1992:67). Denna bostadens välfärdspolitik omsattes i praktiken med funktionalismen. I bostadens arkitektur och inredning fick de politiska strävandena sin konkretion. Idealen föreföll möjliga att nå. Inte endast den industriella produktionen var möjlig att rationalisera på vetenskaplig grund. Hemmet och dess sysslor, inredning och vardagliga vanor förvetenskapligades. Normerna för hur ett gott hem och hemliv borde vara tycktes byggda på förnuftsens grund snarare än på moral och klassbetingelser.

Yvonne Hirdman pekar på hur bostaden kom att bli en både konkret och symbolisk plats för välfärdssamhällets strävanden, drömmar och ideologier, en plats där rationalisering kunde genomföras, klasskillnader utjämnas och fattigdom bekämpas (Hirdman 1992:85). Välfärden var generell och utvecklingen gick framåt. Men nådde framstegen alla? Var alla beredda och förmögna att ta emot dem?

När kärnfamiljen inte låg för handen, när kvinnans leverne avvek alltför mycket från normer eller när hemmet – där barn uppfostrades – i alltför hög grad missköttes eller inte uppfyllde krav på sundhet och hygien, då tycktes också välfärden hotad. Detta hot hade såväl en socialpolitisk som bostadspolitisk aspekt. Tillsammans bildade dessa två aspekter en till synes oupplöslig enhet mellan kvinnor, barn och hem. Det är som om det inte vore möjligt att uttala sig om till exempel ett barnavårdsärende utan att också sätta kvinnan och hennes bostad under luppen. Och i samma stund som blicken riktades mot hemmet verkade det också som om informationer om kvinnan genererades.

Att vara där

Förutom de kunskaper som sociala myndigheter sökte har jag i den här artikeln även belyst de metoder som tjänstemännen använde i sökandet efter information om den utredda kvinnan eller familjen. Jag ska avsluta med en diskussion om hur dessa metoder var möjliga och inom vilket historiskt ramverk de kan tänkas befinna sig.

Till skillnad från psykiatrins och rättspsykiatrins anstaltsbundna personundersökningar skedde de sociala undersökningarna till stor del på fältet, utanför klinikernas kontrollerade miljöer (jfr Börjesson 1994:67 ff, Jönsson 1998:51 ff). Den ”medicinska blick” som Michel Foucault intresserade sig för var knuten till ett särskilt utformat rum, en seendemaskin.⁷ I mina exempel har vi däremot att göra med en observation som arbetar på bortaplan. Till skillnad från det kunskapande som skedde på anstalter och kliniker stod de undersökta inte till observatörens förfogande dygnet runt. Endast vid enstaka tillfällen knackade barnavårdsmannen på dörren, avlade distriktssköterskan visit eller fann socialsekreteraren det nödvändigt att göra besök. Den som fann sig vara föremål för socialtjänstens intresse eller på annat sätt var föremål för personutredning kunde förvänta sig oannonserade besök. I några fall blev det endast ett besök, i andra blev det fler under en period av många år.

Jag har visat hur detta moment av enstaka besök kunde medföra en viss källkritisk osäkerhet över observationernas värde men att närvaron i de undersökta hem i huvudsak sågs som en avgörande tillgång när den undersökta situation och karaktär skulle värderas. Socialtjänstemannen på fältet påminner i detta avseende om antropologen, vars främsta kännetecken är att ”vara där”, på plats bland de okända för att studera och göra det främmande begripligt.

Socialtjänstens ”fältarbete” genomfördes efter ett på förhand givet men uttalat formu-

lär. I detta formulär fanns en måttstock, även den outtalad, som gav anvisningar om vad som borde noteras. Jag har nämnt lägenhetens storlek, utrustning och möblemang liksom dess invånares status i form av klädsel, renlighet, sociala responser och beteenden. Tillsammans pekade dessa undersökningens fästpunkter mot den undersökta individen, hennes egenskaper och karaktärsdrag samt inte minst mot hennes framtid och vad man kunde förvänta sig av den.

Sanningen om individen framträdde inte enbart med samtalet på kuratorsexpeditionen som grund, inte heller enbart med utgångspunkt i hembesöken. Det var i personakten som alla informationer fördes samman och där sanningen framträdde och fick sin mening. Socialtjänstemannens blick som träffade de undersökta var sällan omedelbart intervererande. Ur hembesökens anteckningar framträder istället en blick, ett kunskapande, som arbetar på viss distans. Denna observerande blick är tyst registrerande. Samtal mellan den undersökta och den undersökande förekom och var givetvis en förutsättning för ett lyckat hembesök. Men samtalet var i första hand avsett för informationsinhämtning. Interventionen i form av myndighetsutövande kom först senare, när protokollet från de olika momenten i kunskapandet hade ställts samman till en personakt.

Hemmet – en skyddad zon?

Jag vill härmed inte säga att det svenska folkhemmet eller välfärdssamhället var någon generell och allomfattande kontroll- och förtryckarapparat, ett bildligt panoptikon avsett för övervakning av dess invånare. Etnologen Birgitta Svensson menar i sin avhandling om tattarnas spel med den svenska rättvisan att det moderna samhället måste ha sina medborgare definierade. En konsekvens av detta krav eller faktum är att det inte går att leva utanför samhället (Svensson 1993:212). I de källor som jag har presenterat här, kretsar

myndigheternas vilja att veta mer om individerna framförallt kring barn, barn födda utom äktenskapet, adopterade barn och inte minst kvinnor som inte ville ha fler barn eller som av de sociala myndigheterna inte ansågs kapabla att ta hand om barn.

Mitt intresse har framförallt riktats mot den täta relation som upprättades mellan hemmet och den undersökta individen, mot den sanning om individen som eftersöktes i hennes hem. Hemmet framstår här långt ifrån det privata rum eller den tillflyktsort från det offentliga livet som det borgerliga hemmet vanligen framställs som. I mitt material framträder hemmet istället som i högsta grad genomsläppligt för det allmänna, för offentliga myndigheters metoder för att skapa kunskap om individen. Och det är just detta individuella perspektiv som leder kunskapsproduktionen till hemmets tröskel.

Att hemmet skulle vara en skyddad zon för det allmännas intressen är med andra ord ett påstående som långt ifrån är självklart. Det bör snarare ställas under omprövning. Istället för att vara en stängd, privat sfär öppnar sig 1900-talets moderna hem som en arena för offentlig maktutövning, dels i form av ett kunskapande kring individen, dels med utgångspunkt i detta kunskapande i form av beslut vars konsekvenser i många fall letade sig tätt in på den undersökta kropp.

Lars-Eric Jönsson, fil.dr

Etnologiska institutionen, Lund

Noter

- 1 Samtliga personuppgifter i de källor jag har haft tillgång till är avidentifierade. Alla namn, orter, årtal eller andra uppgifter som kan leda till att enskilda personer skulle kunna identifieras är ändrade. Med syftet att minska möjligheterna till identifikation uppges här ej heller de specifika kommunarkiv varifrån citat är hämtade.
- 2 Artikeln ingår i författarens större undersökning om ideala och problematiska hem i efterkrigstidens Sverige. Undersökningen omfattar förutom det här

- behandlade materialet en analys av tidskriften *Hem i Sverige* samt 1940-, 50- och 60-talens psykiatriska diskussion om begreppet hemlighet.
- 3 Dessa personakter kom jag i kontakt med i samband med ett arbete jag tillsammans med Mikael Eivergård gjorde för 1997 års statliga steriliseringsutredning (S 1997:14, Dir 1997:100)4. Uppgiften gick ut på att beskriva och analysera omfattningen och karaktären av tvång och frivillighet i 1 092 (av totalt ca 63 000) steriliseringsakter (SOU 2000:20).
 - 4 Historikern Mikael Sjögren skriver i sin avhandling *Fattigvård och folkuppföstran* (1997) hur den liberala fattigvårdspolitiken vid 1900-talets början inbegrep en strävan att skilja de värdiga från de ovärdiga fattiga. Denna strävan krävde grundliga personutredningar som inte bara kunde omfatta undersökningar av den befintliga bostaden utan också tidigare bostäder, allt för att, som Sjögren skriver, få personens ställning klar för sig (Sjögren 1997:132).
 - 5 Barnavårdsman kallades den som t.o.m. 1981 och enligt gällande barnavårdslag skulle lämna stöd och hjälp till vårdnadshavare som så begärde. Befattningen inrättades 1917 för att förbättra de utomäktenskapliga barnens då ofta utsatta situation. År 1974 upphörde barnavårdsman att vara obligatoriskt stöd för utomäktenskapligt födda barn. Till barnavårdsman utsågs vanligen enskilda lämpliga personer, men med åren blev det allt vanligare att anställda socialarbetare vid barnavårdsnämnderna utsågs.
 - 6 Denna bedömning är givetvis problematisk att göra när det gäller källor som just avser steriliseringar och aborter under perioden 1935–1975. För en vidare diskussion om frivillighet och tvång i steriliserings- och abortpraktik se Eivergård & Jönsson 2000.
 - 7 I *The Birth of the Clinic* (1963/1994) skriver Foucault om ett nytt slags medicinsk blick etablerad på 1700-talet. Den kliniska erfarenhetens fundament är observationen, mötet mellan blicken och kroppen (s. XV). Det är en blick som dominerar det observerade och som kräver ljus och inga hinder mellan ögat och det observerade (s. 39). Den nya kliniken är tyst, skriver Foucault, och står bortom alla spekulativa teorier. Den medicinska praktiken gavs en direkt relation till uppfattningen av världen, till den observerade erfarenheten (s. 56).
I *Övervakning och straff* (1974/1987) utvecklar Foucault tanken om blickens centrala roll i det

moderna samhällets maktutövning. I Jeremy Benthams panoptiska modell såg Foucault principen för fåtalets maktutövning över flertalet. Examen, mönstringen, menar Foucault vara en slags disciplinens rit. ”I den förenas maktens ceremoniel och erfarenhetens uttryck, styrkedemonstrationen och sanningens befästande” (s. 216). I examen synas individen. Det individuella ges ett särskilt uttryck i det att den mönstrade individen dokumenteras.

Källor

Otryckta källor

Helsingborg

Helsingborgs stadsarkiv:

Allerums kommun. Barnavårdsnämndens arkiv.

Fleninge kommun. Barnavårdsnämndens arkiv.

Helsingborgs kommun. Barnavårdsnämndens arkiv.

Kattarps storkommun. Barnavårdsnämndens arkiv.

Mörarps kommun. Barnavårdsnämndens arkiv.

Vallåkra kommun. Barnavårdsnämndens arkiv.

Ödåkra kommun. Barnavårdsnämndens arkiv.

Stockholm

Riksarkivet:

Medicinalstyrelsens arkiv, Rättspsykiatriska nämndens arkiv.

Socialstyrelsens arkiv:

Medicinalstyrelsens arkiv, Socialpsykiatriska nämndens arkiv.

Östersund

Landsarkivet i Östersund:

Frösö köping. Barnavårdsnämndens arkiv.

Frösö köping. Socialnämndens arkiv.

Lits kommun. Barnavårdsnämndens arkiv.

Lits kommun. Fattigvårdsstyrelsens arkiv.

Lits kommun. Socialnämndens arkiv.

Östersunds stad. Barnavårdsnämndens arkiv.

Tryckta källor

Boalt, Carin & Lindegren, Sten 1987: Bostad och bostadsforskning. En återblick på 1940- och 50-talen. I: Engfors, Christina (red.): *Folkhemmets bostäder 1940–1960*. Stockholm: Arkitekturmuseumet.

Börjesson, Mats 1994: *Sanningen om Brottslingen. Rättspsykiatrin som kartläggning av livsöden*. Stockholm: Carlssons.

- Curman, Jöran 1944: *Industriens arbetarebostäder*. Stockholm: Industriens utredningsinstitut.
- Eivergård, Mikael & Jönsson, Lars-Eric 2000: Mellan tvång och frivillighet i 1.074 steriliseringsakter 1935–1975. I: *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975. Slutbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning*. SOU 2000:20. Stockholm: Fritzes.
- Foucault, Michel 1963/1994: *The Birth of the Clinic*. New York: Vintage Books.
- Foucault, Michel 1974/1987: *Övervakning och straff*. Lund: Arkiv.
- Foucault, Michel 1980: *Sexualitetens historia I. Viljan att veta*. Hedemora: Gidlunds.
- Hirdman, Yvonne 1992: *Den socialistiska hemmafrun och andra kvinnohistorier*. Stockholm: Carlssons.
- Höjer, Karl J. 1961a: *Socialförsäkring och socialhjälp*. Åttonde upplagan. Stockholm: Norstedts.
- Höjer, Karl J. 1961b: *Socialhjälp. Riktlinjer för praxis*. Stockholm: Norstedts.
- Höjer, Karl J. 1969: *Den svenska socialpolitiken. En översikt*. Stockholm: Norstedts.
- Jönsson, Lars-Eric 1996: *Frösö behandlingshem. En historik*. Östersund: Jämtlands läns museum.
- Jönsson, Lars-Eric 1998: *Det terapeutiska rummet. Rum och kropp i svensk sinnessjukvård 1850–1970*. Stockholm: Carlssons.
- Palmblad, Eva 1990: *Medicinen som samhällslära*. Göteborg: Daidalos.
- Ramberg, Klas 2000: *Allmännyttan. Valfärdsbygge 1850–2000*. Stockholm: Byggförlaget.
- Salomonsson, Karin 1998: *Fattigdomens besvärjelser. Visionära ideal och vardagliga realiteter i socialt arbete*. Lund: Historiska Media.
- Sandström, Ulf 1989: *Arkitektur och social ingenjörskonst. Studier i svensk arkitektur- och bostadsforskning*. Linköping: Tema Teknik och social förändring.
- Sjögren, Mikael 1997: *Fattigvård och folkuppfostran. Liberal fattigvårdspolitik 1903–1918*. Stockholm: Carlssons.
- Svensson, Birgitta 1993: *Bortom all ära och redlighet. Tattarnas spel med rättvisan*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Tydén, Mattias 2002: *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis Stockholm Studies in History.

SUMMARY

Home, Women and Children

This article deals with how Swedish welfare authorities, governmental as well as municipal, performed personal case studies during the period 1940 to 1970. The visits at home are focused, as a mean of the authorities to generate truth of the inquired woman.

The home visit was part of a personal case inquiry, perhaps initiated from the authorities to create basic data for decision-making. The examples are collected from inquiries before decisions concerning sterilisations, abortions and adoptions as well as municipal child-welfare officers' surveillance of extramarital born children.

After conversations with the inquired woman and perhaps with her employer and relatives, a home visit both served as a complement to the inquiry generating new facts of the woman and her living conditions and to

guarantee the authenticity of the prior accumulated knowledge.

The article underlines the close connections between the flat/house and the woman living in it. The home, and the people living there, seemed to express the character and quality of the inquired woman. In the perspective of the welfare officer the unannounced visit was preferable. The officer wanted to see the home as it really "was", in its daily shape, to be able to validate the woman living in it.

The concluding remarks deals with how the individuals in the modern society are the objective of the authorities' knowledge and power. This focus on the individual leads the inquiring officer to the threshold of the home, which rather than a private sphere appears as an arena of general interest and action.